

5 paden naar CO₂-neutraal

3 Compliance in 4 voorbeelden

4-5 Ontwikkelingen wet- & regelgeving 6-7

KWA

bedrijfs adviseurs

19^e JAARGANG NO. 1 – JUNI 2017

www.kwa.nl

KWA Adrant

THEMA COMPLIANCE

Arbo
Asbest
Bodem
Energie
Geluid
Kwaliteit
Lucht
Milieu
Veiligheid
Water

Uitbreiding AAK Zaandijk

Wonen en werken gaan goed samen aan de Zaan

Bij een fabrieksuitbreiding in een woonwijk, kunnen belangen van bedrijf en buurt al snel botsen. Bewoners vrezen vaak voor meer lawaai, geur of verkeershinder. Dat een dergelijke uitbreiding ook in harmonie met de omgeving kan verlopen, laat de overeenstemming zien tussen oliën- en vettenfabriek AAK in Zaandijk, vergunningverlener Omgevingsdienst Noordzeekanaalgebied en KWA, als adviseur van AAK.

De historie van wat tegenwoordig de fabriek van AAK in Zaandijk is, begon in 1930 onder de naam van Nomafa. Decennia lang produceerde men er eerst margarines, later hoogwaardige vetten. Onderwijl raakte het bedrijf steeds meer ingesloten tussen woonhuizen en het water van de Zaan. Lastig om uit te breiden dus. Vanzelfsprekend werd er dan ook door de vergunningverlener en buurt extra kritisch gekeken naar de uitbreidingsvergunning waar KWA in 2015 namens AAK bij de vergunningverlener om vroeg. De vergunning was nodig om, in het kader van het AAK-groeiplan 'Bulk to the Future', de productie uit te breiden van 80.000 naar 109.500 ton. Daartoe wordt er verder geautomatiseerd en verrijzen er op het bedrijfsterrein en in het bulkverladingsstation extra opslagtanks die de laadtijden van de bulkwagens moeten verkorten. Een essentieel aandachtspunt in de gesprekken tussen KWA, AAK en de vergunningverlener, was het voorkomen van extra geluid en hinder voor de omwonenden van aan- en afrijdende vrachtwagens met grondstoffen en eindproducten.

Per binnenschip

"Om de productie-uitbreiding vergund te krijgen," vertelt Titia Vrieling, bij AAK de manager QESH (kwaliteit, veiligheid, milieu), "is in overleg met de vergunningverlener en de buurt een maximum aan het aantal transporten gesteld. Overdag zijn dat er meer dan vroeger, maar daar staat tegenover dat er

zo min mogelijk 's avonds en 's nachts wordt gereden en ook zo min mogelijk 's ochtends tussen 8 en 10 uur, in verband met de veiligheid van schoolgaande kinderen." Daarnaast hevelt AAK een deel van het wegtransport van oliën en vetten over naar de binnenvaart over de Zaan. Titia Vrieling: "We maken al gebruik van binnenschepen, maar dat breiden we uit voor de grondstoffen. Ten minste 20% aanvoer over water moet haalbaar zijn. En door minder CO₂-uitstoot is dat ook duurzamer. Met een buurman van ons bedrijf zijn bovendien afspraken gemaakt over het tegengaan van hinder door de overslag per schip." Nadat de uitbreidingsvergunning verleend was, kon de bouw van onder meer opslagtanks, weegbrug en nieuwe menglijnen beginnen. Momenteel loopt het traject voor een 'revisievergunning op maat', dat KWA bij de Omgevingsdienst Noordzeekanaal heeft opgestart.

Observatierondes

Tijdens de bouwfase van het tankenpark adviseert KWA ook over maatregelen voor arbeidsveiligheid. "Op het bedrijfsterrein," aldus Vrieling, "lopen tijdens zo'n omvangrijke nieuwbouw veel aannemers rond. Voor de extra grondstoftanks is bijvoorbeeld een hijsplan nodig. Arbeidsongevallen wil je voorkomen, terwijl onze productie ongestoord door moet gaan. Arbeidsveiligheid vraagt om een strikte naleving van lockout tagout,

ofwel de veiligheidsprocedures waarbij de energiebronnen van machines en installaties geïsoleerd zijn van de bouwwerkzaamheden." AAK krijgt ook assistentie van een KWA-veiligheidskundige. "Deze bezoekt periodiek ons bedrijf, om onder medewerkers het bewustzijn rond veiligheid verder te vergroten. Dat gebeurt onder meer door het lopen van observatierondes als onderdeel van de Risico-Inventarisatie en -Evaluatie (RI&E) en met toolboxmeetings."

Eerste aanspreekpunt

Omdat AAK deelnemer is in het Meerjarenplan Energie-efficiency (MJA) van de brancheorganisatie voor plantaardige oliën en vetten, leverde KWA eerder al ook input voor energiebesparende maatregelen. Vrieling: "Bovendien verzorgt KWA de audits voor het updaten van het milieuzorgsysteem conform de standaard ISO 14001. De ondersteuning door KWA voelt zeer vertrouwd. Ik weet precies voor welk onderwerp ik bij één van hun adviseurs terecht kan," concludeert Vrieling, die zelf vooral een achtergrond als kwaliteitsmanager heeft. "In een training van KWA zijn een collega en ik wegwijs gemaakt in begrippen en materie van bedrijfsinterne milieuzorg. Belangrijke kennis, want voor de overheid ben ik het eerste aanspreekpunt." KWA-adviseur Martin van der Slik, die de

Compliance
Duurzaamheid
Realisatie
Procestechniek
Interim-ondersteuning

aanvraag van de uitbreidingsvergunning en de revisievergunning voor zijn rekening nam, concludeert: "Vaak zie je dat bedrijven in een woonomgeving niet meer kunnen groeien en noodgedwongen verhuizen. AAK laat echter zien dat er in een historische omgeving zeker kansen voor ontwikkeling zijn en dat werken en wonen heel goed samen kunnen gaan."

"Klopt," beaamt Titia Vrieling. "Op de zaterdag dat de nieuwe opslagtanks arriveerden, zag ik buurtbewoners foto's maken en was er veel belangstelling. De mensen hier willen graag dat werken aan de Zaan mogelijk blijft. Dan moet je over en weer wat geven en nemen."

Martin van der Slik

033 – 422 13 87, mvs@kwa.nl

info

AAK in Zaandijk (tot 1990 onder de naam Friwessa onderdeel van voedingsmiddelenproducent Wessanen) is één van de locaties van het Zweedse concern AAK, dat gespecialiseerd is in klantspecifieke vetcomposities en technische ondersteuning. Bij AAK Netherlands (88 werknemers) worden special-oliën en vetten geraffineerd, geblend en verpakt. AAK is daarmee toeleverancier van halffabrikaten voor de verwerking in chocolade, zoetwaren en babyvoeding.

In de energieconvenanten MJA3 en MEE Strengere toetsing Energie-EfficiencyPlannen

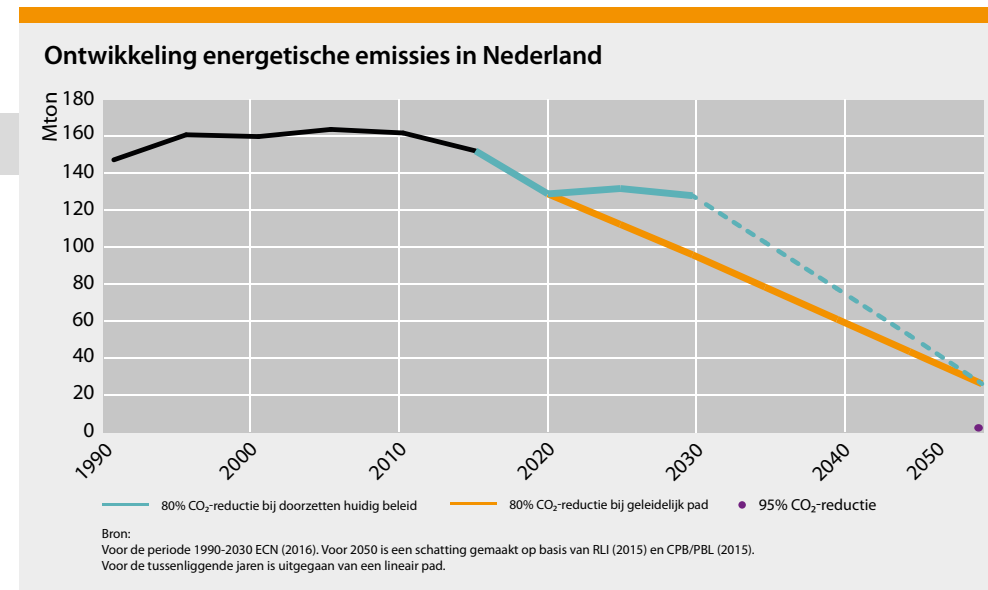
De Energie-EfficiencyPlannen (EEP's) in de vorige ronde, in 2012, werden vrijwel allemaal door RVO in één keer akkoord bevonden. Ingegeven door enerzijds de stevige doelen vanuit het Energieakkoord en de ambities ten aanzien van de CO₂-reductie in 2050 en anderzijds door het achterblijven van de energie-efficiencyverbeteringen door diverse industriële sectoren, is dat in de laatste ronde van de energieconvenanten wel anders: geen enkel EEP 2017-2020 is direct goedgekeurd.

CO₂-neutraal in 2050

Het zijn spannende tijden op het gebied van energiebesparing en CO₂-emissie-reductie. Met het Energieakkoord uit 2013 stelt Nederland zich stevige doelen voor 2020. Het klimaatakkoord in Parijs vereist verdergaande nationale klimaatplannen, met een doorkijk naar 2050. Nederland heeft zich gecommitteerd aan de afspraken van het klimaatakkoord van Parijs. Dat betekent een drastische beperking van de CO₂-uitstoot naar bijna nul in 2050.

EEP elke vier jaar geactualiseerd

Elke deelnemer aan het convenant is verplicht elke vier jaar een EEP op te stellen, waarin het bedrijf laat zien welke efficiëntie maatregelen zij de komende jaren gaat uitvoeren. In 2016 werden de Energie-EfficiencyPlannen geactualiseerd voor de laatste periode 2017-2020 van de convenanten. Hoe de energieconvenanten na 2020 worden vervolgd is nog onduidelijk. Door de stevige doelen vanuit het Energieakkoord, de ambities ten aanzien van

de CO₂-reductie in 2050 en het achterblijven van de energie-efficiencyverbeteringen door diverse industriële sectoren, heeft het Ministerie van Economische zaken de teugels strakker aangehaald. Met als resultaat dat geen enkel EEP direct is goedgekeurd. De eerste reactie van RVO op de EEP's was een set met aanvullende vragen, tot verrassing van menig deelnemer. De verbazing was extra groot, omdat de energiebesparingsdoelstellingen aanzienlijk ambitieuzer zijn dan in de EEP-ronde van 2012.

5 jaar terugverdientijd of meer

De controle is vooral gericht op het achterhalen of een bedrijf er alles aan heeft gedaan om de rendabele maatregelen, dat zijn maatregelen met een simpele terugverdientijd van 5 jaar of minder, boven water te krijgen. Lange tijd leek het erop dat er strengere wetgeving zou komen voor de energie-intensieve industrie, omdat zij de doelstelling uit het Energieakkoord van

9 PJ extra energiebesparing niet gingen halen. Begin april 2017 is er echter alsnog een akkoord gesloten dat moet leiden tot deze besparing.

Als KWA hebben we meer dan 150 bedrijven geholpen met het opstellen van hun EEP. Uit onze ervaring blijkt ook dat het interne draagvlak voor energie besparen steeds verder toeneemt.

Zodra de EEP's zijn goedgekeurd, is de plannenmakerij weer klaar voor de komende vier jaar. Nu volgt het realiseren van de energiebesparende maatregelen uit de EEP's, waarmee de energietransitie op gang komt om in 2050 CO₂-neutraal te zijn.

Bas Oldenhof
033 – 422 13 41, bo@kwa.nl
Bart Simons
033 – 422 13 40, bs@kwa.nl

info

Uit het assessment is gebleken dat het Erasmus MC veel zaken goed op orde heeft en met name goed scoort op energie, gezondheid en transport. Het voordeel van de aanpak middels de BREEAM-NL In-Use-systematiek, is dat alle milieuaspecten aan de orde komen. Zo worden nu concrete maatregelen geformuleerd die getoetst kunnen worden aan de BREEAM-NL-beoordelingsrichtlijn voor In-Use.

Dit betreft zichtbare maatregelen met een direct effect, zoals verbeterde afvalscheiding, maar vooral verankering van duurzaamheid in het beleid. Te denken valt hierbij aan een

meer prominente rol van duurzaamheid in het inkoopbeleid en het opstellen en monitoren van streefcijfers ten aanzien van transport, afval, water en energie. In de komende periode worden de kansen die uit het assessment naar voren zijn gekomen verwerkt tot maatregelen. Het Erasmus MC kiest nog niet voor certificering, maar stelt het nemen van maatregelen voorop. Het belangrijkste doel is tenslotte verduurzaming!

Wobbe van den Kieboom
033 – 422 13 42, wki@kwa.nl

info

BREEAM-NL In-Use zelfassessment voor Erasmus MC

Het Erasmus MC heeft een BREEAM-NL In-Use zelfassessment afgerond.

Dit assessment is door KWA uitgevoerd voor een mix van tien verschillende gebouwen op de centrumlocatie, voor de drie onderdelen Asset, Beheer en Gebruik. Erasmus MC heeft inzicht gekregen in de kansen die het nog kan benutten om de komende jaren in de breedte verder te verduurzamen. Zij zijn nu in staat gericht acties te ondernemen op de verschillende BREEAM-NL-categorieën, zoals afval, gezondheid en transport.

Gemeente Leiden

Strategisch bodemenergieplan

Om de klimaatdoelstellingen te halen, zijn strategische keuzes noodzakelijk en wordt het steeds belangrijker om duurzame energietechnieken te omarmen. Bedrijven en organisaties stellen hiertoe strategische energieplannen op, zo ook in Leiden.

De gemeente Leiden stelt binnenkort de Warmtevisie vast, waarin de gemeente op wijkniveau keuzes maakt voor de meest geschikte technieken, zoals bodemenergie.

KWA heeft ruime ervaring met het ontwerpen van bodemenergiesystemen.

Door gebruik te maken van de temperatuur van het grondwater kunnen (bedrijfs-) ruimtes gekoeld en verwarmd worden. De bodem dient daarbij als een soort buffer. Wanneer er echter teveel bodemenergiesystemen op korte afstand van elkaar komen, gaan deze systemen elkaar

ondergronds beïnvloeden. Dit effect, interferentie genoemd, kan het energierendement van dergelijke systemen doen teruglopen. Die kans is het grootst in drukke binnenstedelijke gebieden.

Om interferentie te voorkomen heeft de gemeente Leiden, naast diverse wettelijke bepalingen, ook de mogelijkheid om specifiek beleid op te stellen. Dit kan bijvoorbeeld door het aanwijzen van een interferentiegebied met een onderliggend bodemenergieplan. In een bodemenergieplan worden strategische keuzes en afspraken over het gebruik van de

ondergrond vastgelegd. De gemeente Leiden zet zich in om de klimaatdoelstellingen te halen en wil de inzet van duurzame energiebronnen, waaronder bodemenergie, op een verantwoorde manier vormgeven. Om die reden wil de gemeente enkele dichtbebouwde gebieden als een interferentiegebied aanwijzen. KWA begeleidt dit proces en stelt voor de gemeente het bijbehorende bodemenergieplan inclusief afwegingskader op.

Wietske Terpstra
033 – 422 13 63, wt@kwa.nl

info

Duurzaamheid en de 5 paden naar CO₂-neutraal produceren

De Energieagenda van EZ en het klimaatakkoord van Parijs vragen om een sterke reductie van de CO₂-emissie, tot tachtig procent in 2050. Dat percentage wordt verwezenlijkt door enerzijds energiebesparing en anderzijds door vergroening van de opwekking van elektriciteit en warmte.

Het betekent dat bedrijven bij vervanging van installaties en productie-units niet zomaar op dezelfde voet door kunnen gaan. De nieuwe installaties moeten veel zuiniger zijn en daarbij passen in de nieuwe infrastructuur van een bedrijf.

Besparen

De centrale vraag is hoe een bedrijf CO₂-neutraal kan opereren in de toekomst? De KWA-methode doorloopt een vijftal 'transitiepaden' om dat te realiseren. Onderstaand figuur toont de effecten hiervan op de CO₂-reductie van een bedrijf.

Pad 1: Energie-EfficiencyPlan (EEP)

Dit besparingsplan uit het MJA-convenant of de EED heeft een scope van vier jaar. Het plan is een momentopname ten tijde van het opstellen ervan, met een ambitie van circa twee procent besparing per jaar.

Pad 2: Eigen duurzame energieopwekking

Bedrijven zien dat eigen duurzame energieopwekking steeds betaalbaarder is geworden, zoals zon, biomassa, bodemenergie, warmtepompen en warmtenetten. De vraag is welke vorm het beste past bij het bedrijf voor de lange termijn.

Pad 3: Onderhoud en nieuwbouw integreren

Bij veel bedrijven zie je dat nieuwbouw en onderhoud er twee aparte werkfilosofieën op na houden. Bij nieuwbouw worden vaak duurzame ontwerpen gehanteerd: WKO, restwarmtegebruik, lage temperatuurverwarming, etc. Bij onderhoud en vervanging kiest men vaak voor dezelfde, reeds gedateerde concepten. Zo worden oud en nieuw naast elkaar in stand gehouden en worden de gewenste besparingen nooit gehaald. Nieuwbouwen denken moet het uitgangspunt zijn.

Pad 4: Procesanalyse

Het vierde mechanisme zit in de productie-unit operations. De huidige stand der techniek en prijsdalingen maken het mogelijk meer meetapparatuur te plaatsen, andere procesparameters te meten en andere sensoren toe te passen. Procesanalyse levert nieuwe inzichten op om het proces te verbeteren en energie te besparen.

Pad 5: Innovatie

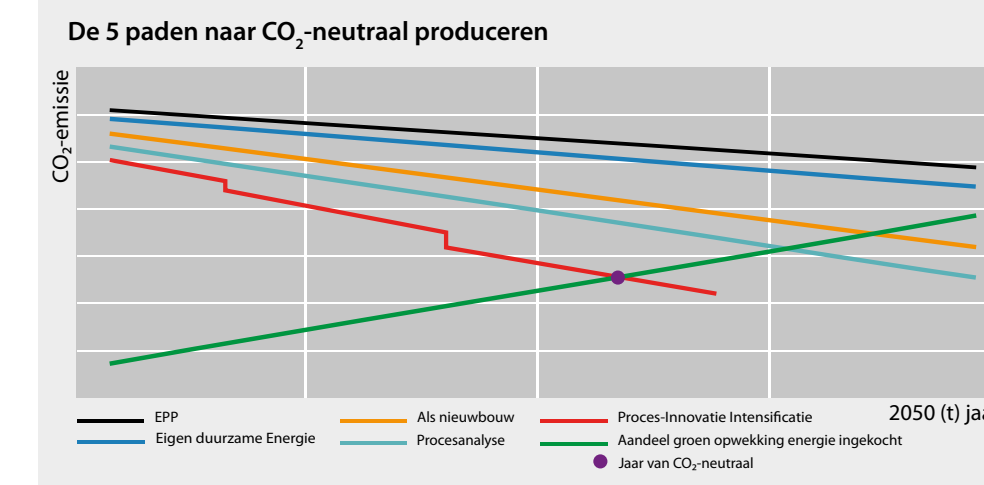
Dit pad levert de energiebesparing met de grootste impact. Met het inzicht uit pad 4, de procesanalyse, komen bedrijven tot nieuwe, innovatieve productie-units met geheel nieuwe productieprincipes en procesintensificatie-technieken (PI). De productkwaliteit neemt toe en men bespaart op grondstoffen. Daarmee passen investeringen in dit soort technologieën goed in een duurzaamheidsstrategie.

Het aandeel duurzame energie in de opwekking en levering zal toenemen door overheidsbeleid en voortgaande investeringen (zie de stijgende lijn in figuur). Indien deze lijn de dalende CO₂-emissielijn snijdt, werkt het bedrijf CO₂-neutraal.

Deze 5-paden-methode geeft een bedrijf inzicht in de mogelijkheid om CO₂-neutraal te gaan produceren, gezien vanuit de eigen productiefaciliteiten.

Fons Pennartz
033 – 422 13 33, amp@kwa.nl

info

Veiligheidsstudies voor Van Gansewinkel

KWA Bedrijfsadviseurs is door Van Gansewinkel (tegenwoordig Renewi) gevraagd ondersteuning te bieden bij het reviseren en opstellen van veiligheidsstudies voor drie locaties in Nederland. Deze locaties vallen onder het Besluit risico's zware ongevallen of gaan daar binnenkort onder vallen.

Vanuit de inspectie werd gevraagd om veiligheidsstudies uit te voeren op basis van de installatiescenario-methode. Met deze methode wordt beoordeeld wanneer sprake kan zijn van loss of containment uit een installatie of insluitsysteem en welke lines of defence aanwezig zijn om dit te voorkomen. Van Gansewinkel heeft echter geen installaties of insluitsystemen. Daarom heeft Van Gansewinkel locatie Drachten, in overleg met de inspectie, een eigen methode opgesteld. Deze methode wordt omarmd door de inspectie en is inmiddels ook uitgewerkt voor de locatie Moerdijk.

De eigen methode werkte als volgt: er werden studies opgesteld, bestaande uit verschillende stappen. De eerste stap betrof het formuleren van verschillende hoofdactiviteiten. Deze hoofdactiviteiten vormden het uitgangspunt voor stap 2, sessies met werknemers die deze activiteiten uitvoeren. Tijdens een sessie werden alle tot die hoofdactiviteit behorende werkzaamheden beschreven door de betreffende medewerkers. Ook de eerder voorgevallen incidenten zijn meegenomen in het overzicht. Op basis van deze sessies zijn mogelijke ongewenste situaties benoemd, evenals

de risico's die dit soort situaties met zich mee brengen. Voor deze veiligheidsstudies zijn de risico's die tot een zwaar ongeval kunnen leiden het meest essentieel en ook als dusdanig geprioriteerd.

Moet u ook veiligheidsstudies uitvoeren, maar is de voorgeschreven methode niet passend voor uw organisatie? Neem dan contact op met de specialisten van KWA.

Jette Muijsson
033 – 422 13 79, jm@kwa.nl

info

COLUMN

Regels zijn voor losers...

Dit zinnetje bleef hangen na een inspirerende lezing van Jop Groeneweg over veiligheidscultuur en veiligheidsgedrag tijdens onze laatste KAM contactdag in april. Jop bedoelde hiermee dat je verder moet kijken dan alleen de regeltjes en vooral naar de intenties moet handelen. Het ultieme ideaal is een organisatie of samenleving waarin geen regels nodig zijn, maar waar iedereen vanuit zijn innerlijke motivatie met en voor elkaar het juiste doet. Dan zijn er alleen maar winnaars.

Dit klinkt natuurlijk mooi, maar de werkelijkheid is vaak veel weerbarstiger. Neem als voorbeeld maar het verkeersregels zonder kennis van de onderlinge afspraken wordt het een Janboel op straat en is de veiligheid niet te waarborgen. Blijkbaar heeft de mens wel degelijk verkeersregels nodig, als kaders om binnen te opereren. Het is dan ook niet het feit dat er verkeersregels zijn die tot irritatie leiden, maar de manier van handhaving hierop. Wie kan zich nu niet kwaad maken over die boete voor één kilometer overschrijding van de maximumsnelheid?

Voor compliance binnen de bedrijfsvoering geldt hetzelfde: de grote hoeveelheid wet- en regelgeving helpt ons als bedrijven zeker om duurzaam resultaat te behalen. Het moet alleen niet doorschieten in handhaving van de regels op zich. De papieren wereld moet niet gaan heersen over de werkelijke wereld: regels zijn een middel en geen doel op zich. Wanneer dat laatste dreigt, is moed vereist om de werkelijkheid voorop te stellen en af te wijken van de regels.

Veel moed toegewenst de komende periode!

Directie KWA Bedrijfsadviseurs

André Lokhorst
033 – 422 13 23, al@kwa.nl
Robin Sinke
033 – 422 13 73, rjs@kwa.nl

Stop met blussen! En ontsteek het vuur!

Compliant zijn voelt soms als brandjes blussen, elke dag weer. Telkens verrast worden door nieuwe onvoorziene gebeurtenissen. Met recht kun je daar uitgeblust van raken. Terwijl je juist wilt dat een vonkje enthousiasme bij je collega's wordt onstoken tot een groot vuur.

Belangrijk hierbij is uw organisatie te helpen begrijpen wat er verwacht wordt, waarom compliance belangrijk is en hoe een individuele actie bijdraagt aan het grotere geheel.

Juist daarom heeft KWA de 6 stappen compliance-aanpak ontwikkeld. Met de

gestructureerde werkwijze is duidelijk waar u moet beginnen en wat de volgende stappen zijn. Het cyclisch karakter zorgt voor een continue verbetering van de bedrijfsprocessen. De aantoonbare vastlegging maakt dat auditors en handhavers vertrouwen hebben in de kwaliteit van uw (6 stappen-) aanpak.

Om het proces actief te ondersteunen hebben wij **Makeonline** ontwikkeld. Deze software-tool biedt handige hulpmiddelen om op een praktische manier informatie aangeleverd te krijgen, taken uit te zetten in uw organisatie, risicoanalyses uit te voeren en auditrapportages vast te leggen en op

te volgen. **Makeonline** automatiseert en faciliteert het complianceproces.

Wij helpen u graag het compliancevuur opstoken. Onze ervaren adviseurs helpen bij het ontwikkelen van uw visie op compliance of het verbeteren daarvan, het management hierbij betrekken, het maken van keuzes en het creëren van draagvlak in uw organisatie.

Regel uw zaken goed met **Makeonline**. In de volgende voorbeelden leest u dat compliancemanagement eigenlijk heel eenvoudig is!

Compliance bij GAD

Geslaagde Makeonline-pilot en HLS GAP-analyse

Het milieumanagementsysteem (MMS) van de GAD (Grondstoffen- en Afvalstoffen Dienst) Gooi en Vechtstreek is gecertificeerd volgens de norm ISO 14001.

De GAD heeft KWA gevraagd het bestaande MMS aan te passen en aan te vullen naar een taakgerichte compliancestructuur, welke voldoet aan de 'nieuwe' norm ISO 14001:2015 (op basis van de High Level Structure, HLS).

De GAD zamelt huishoudelijk afval in van huishoudens uit zeven Noord-Hollandse gemeenten: Blaricum, Gooise Meren, Hilversum, Huizen, Laren, Weesp en Wijdmeren. Bij de GAD is compliance, het naleven van (wettelijke) verplichtingen, geborgd door de verschillende verplichtingen en vereisten actief te koppelen aan taken. Medewerkers worden wekelijks

via e-mail geattendeerd wanneer zij openstaande taken hebben.

Om deze taakgerichte structuur vorm te geven, wordt gebruikgemaakt van de KWA-softwaretool **Makeonline**. Om ervaring op te doen met **Makeonline** en te beoordelen of het voldoende mogelijkheden biedt, is een pilot uitgevoerd. Na evaluatie van de pilot heeft de GAD besloten tot gebruik en verdere implementatie van **Makeonline**. Deze verdere implementatie vindt momenteel plaats met KWA als procesbegeleider. Tevens is integraal in **Makeonline** het abonnement op de dienst **Makeonline**

Wet- en Regelgeving (MOWR) opgenomen, met hierin het Register wet- en regelgeving en de wijzigingen in wet- en regelgeving (kwartaaloverzicht).

Tevens ondersteunt KWA de GAD bij het uitvoeren van de interne audit ISO 14001. Tijdens de interne audit in het najaar van 2016 is beoordeeld in hoeverre wordt voldaan aan de nieuwe en aangepaste onderdelen van de normversie ISO 14001:2015, een zogenaamde HLS GAP-analyse.

De rapportage van de bevindingen geeft een overzicht van acties welke werkwijzen, documenten, registraties, etc. moeten worden aangepast, aangevuld of kunnen vervallen. Hiermee is de GAD weer voorbereid op de toekomst.

Jan van Pelt
033 – 422 13 81, jvp@kwa.nl

Veiligheid en bodem- bescherming hand-in-hand

Bedrijven moeten aan veel regels voldoen om in compliance te zijn. Zo moet een bedrijf bij uitvoering van bodembedreigende activiteiten, dusdanige bodembeschermende maatregelen treffen dat een verwaarloosbaar bodemrisico resteert.

Een veel voorkomende bodembedreigende activiteit is het opslaan van gevaarlijke stoffen en CMR-stoffen in emballage. Vanuit veiligheidsoogpunt gelden voor deze opslagen ook de regels uit de PGS 15. Onze ervaring leert dat regels van de NRB en de PGS 15 niet naadloos op elkaar aansluiten.

Zo zien wij bijvoorbeeld in de praktijk dat gevaarlijke stoffen in emballage vaak worden opgeslagen zonder een lekkbak/opvangvoorziening op een vloestofkerende vloer. Conform de regels uit de NRB is dit toegestaan, maar niet volgens die van de PGS 15. Volgens de PGS 15 dient namelijk

voor opslag van gevaarlijke vloeistoffen een opslagvoorziening aanwezig te zijn, voor opvang van de vloeistof bij een calamiteit, lekkage of morsing.

Door de NRB-toetsing te combineren met de PGS 15-toetsing, volstaat één rondgang over uw bedrijfsterrein en gaan veiligheid (PGS 15) en bodembescherming (NRB) hand-in-hand. Twee aspecten van compliance parallel uitvoeren, dat resulteert in een besparing van kosten en tijd.

Suzanne Por
033 – 422 1324, spo@kwa.nl
Jette Muijsson
033 – 422 1379, jm@kwa.nl

Bekijk hier onze Compliance-animatie:

Of ga naar www.makeonline.nl

De (dynamische) RI&E als instrument voor compliance

Een goede en actuele RI&E vormt de basis van een continu verbeterend Arbomanagementsysteem.

Wat op zijn beurt weer zorgt voor gezonde en veilige werkomstandigheden voor medewerkers, bezoekers en onderaannemers. In het perspectief van de nieuwe (concept) norm voor Arbomanagementsystemen, de ISO 45001, volgen we de 6 stappen van het (arbo) risicomanagementproces.

1 Context en stakeholders (Plan (strategische loop))

Bepaal welke risico's en kansen, gelet op de omgeving en stakeholders, impact hebben op het Arbomanagementsysteem en de organisatie.

2 Kansen, risico's en verplichtingen (Plan (operationele loop))

Inventariseer risico's, kansen en andere eisen, zoals wet- & regelgeving, normen en overige verplichtingen, die positief of negatief bijdragen aan de continue verbetering van het Arbomanagementsysteem en leg deze vast.

3 Maatregelen en taken (Plan)

Plan het vervolg op de geïdentificeerde risico's, kansen, complianceverplichtingen en noodsituaties in doelstellingen en programma's.

4 Aansturing en uitvoering (Do)

Voer beheersmaatregelen uit en houd hierbij rekening met de arbeidshygiënische strategie.

5 Monitoring en prestaties (Check)

Controleer, meet en monitor of beheersmaatregelen zijn uitgevoerd en of deze bijdragen aan een aanvaardbaar risiconiveau.

6 Verandering en bijsturing (Act)

Stuur bij waar nodig en anticipeer op wijzigingen in processen, gevaren en wet- en regelgeving en update de RI&E wanneer nodig.

Deze zes stappen, waarin risico's worden geïnventariseerd, gemitigeerd en beheerd, zorgen voor een dynamisch proces dat aansluit bij de veranderingen in het bedrijf. Een instrument dat hier volledigheid, maar ook flexibiliteit in biedt, is de dynamische RI&E:

- Het bedrijf gebruikt geen gestandaardiseerde, maar een eigen vragenlijst om in te vullen, afhankelijk van de context en uitgangspunten van de organisatie.
- Geen rapportage die één keer per vier of vijf jaar geactualiseerd wordt, maar een RI&E die dagelijks inzichtelijk is en zo nodig aangepast kan worden.

KWA biedt de mogelijkheid om de uit te voeren RI&E's op te nemen in **Makeonline**. De voordelen van het maken en beheren van risicoanalyses in een web-omgeving zijn:

- Standaard beheersmaatregelen kunnen worden gedefinieerd;
- De eigen web-omgeving kan naar wens worden ingericht;
- Inzicht krijgen in initieel risico en het restrisico na uitgevoerde maatregelen;
- De koppeling van taken en bevindingen aan beheersmaatregelen met actiehouders en deadlines is mogelijk;
- De automatische herinneringen, met deadlines, worden verstuurd aan belanghebbenden;
- Logische koppelingen met processen of afdelingen zijn mogelijk;
- Er is altijd een actueel overzicht van de status van de risico's (en kansen) en beheersmaatregelen.

Jildou de Jong
033 – 422 13 64, jjo@kwa.nl

Waterschap Rivierenland: vaststellen 'kaders voor uitbesteding van werk'

Waterschap Rivierenland (WSRL) besteedt regelmatig werk uit aan derden. Wettelijk gezien blijft een opdrachtgever bij uitbesteding verantwoordelijk voor zaken als werkomstandigheden, voorlichting, afspraken en afstemming over de veiligheid en gezondheid van de mensen aan wie het werk is uitbesteed. Wanneer er sprake is van werkzaamheden met risico's, zijn aanvullende eisen en beheersmaatregelen noodzakelijk en is werken met een V&G-plan of werkvergunning verplicht.

Om meer grip te krijgen op dit arboaspect heeft het waterschap KWA gevraagd te ondersteunen bij het opstellen van de kaders waarbinnen de uitbesteding van werk moet plaatsvinden. Wat moet er wel en niet worden geregeld en wie is verantwoordelijk?

In de eerste fase heeft KWA samen met WSRL de globale kaders opgesteld. Tijdens interviews met betrokkenen is gevraagd naar de huidige werkwijze (de 'IST-situatie') en is de gewenste werkwijze besproken (de 'Soll-situatie').

De gewenste werkwijze is daarna uitgewerkt, volgens het PDCA-principe, naar afzonderlijke processtappen van uitbesteding van werk. Per processtap zijn de taken en verantwoordelijkheden van de interne en de externe betrokkenen vastgesteld. Ook de van toepassing zijnde wet- en regelgeving en de interne eisen van WSRL zijn verwerkt.

In de tweede fase worden, samen met de betrokkenen, de kaders specifiek ingevuld en vastgelegd in een procedure (Kaders Uitbesteed Werk).

Hiermee heeft WSRL een (verplichte) werkwijze die intern gehanteerd moet worden bij het uitbesteden van risicovolle werkzaamheden.

De derde fase betreft de implementatie van en monitoring op de uitvoering van de kaders uitbesteed werk. Praktijkervaringen in die fase kunnen leiden tot bijsturing.

Jan van Pelt
033 – 422 13 81, jvp@kwa.nl

Actuele wijzigingen wet- & regelgeving

Op deze pagina's vindt u een aantal recente wijzigingen, waarover onze adviseurs u meer kunnen vertellen.

BRZO-INSPECTIES 'AGEING'

Ageing is in 2017 een van de speerpunten vanuit de Brzo-inspectieteams. Ageing is het effect waarbij een component lijdt aan een of meer vormen van materiaalverslechtering en -beschadiging. De inspecteurs stellen tijdens deze inspecties vragen over hoe Ageing is opgenomen in het (veiligheids)beleid en hoe het bedrijf

verouderende delen van installaties identificeert, inventariseert, monitort en evalueert.

Is uw bedrijf Brzo-plichtig en zoekt u een praktische visie op Ageing? KWA-adviseur Henk Bootsma, 033 - 422 13 86, hmb@kwa.nl, legt u die graag voor. Kijk ook op www.brzowerkgroep.nl.

CMR-STOFFEN: WAT MOET U DOEN?

Per 1 maart 2017 zijn in de Arbeidsomstandigheden-regeling de grenswaarden aangepast voor bisfenol A en chroom-(VI)-verbindingen. Per 1 oktober 2017 worden de grenswaarden aangepast voor benzeen, cadmiumverbindingen, hexachloorbenzeen en 5-nitroacenafteen.

Naast het voldoen aan deze grenswaarden is het belangrijk om correct om te gaan met carcinogene, mutagene en reprotoxische (CMR)-stoffen en deze eventueel te vervangen. De Inspectie SZW ziet daar namelijk, naast het uitvoeren van het 4-stappenplan, strenger op toe.

Voldoet u aan de grenswaarden? Bent u in compliance met alle 4 de stappen uit het SZW-plan? KWA, in de persoon van Sabine Metzelaar, 033 - 422 13 61, sme@kwa.nl, helpt u met toetsing aan de grenswaarden en alle overige stappen.

EXCELTOOL STOFFENBEOORDELING WATERLOZINGEN EENVOUDIG?

De lozing van stoffen richting oppervlaktewater kent drie toetsstappen: de bronpak, minimalisatie en de immisietoets. De eerste twee toetsstappen maken deel uit van de algemene beoordelingsmethodiek (ABM) 2016.

toxiciteit, carcinogeniteit en mutageniteit, resulteert in een indeling in klassen (Z, A, B of C). Om deze waterbezwaarlijkheid te berekenen, wordt gebruikgemaakt van een Exceltool. Deze tool uit 2016 is begin 2017 verbeterd voor zeer zorgwekkende stoffen.

Met de ABM 2016 wordt vastgesteld welke saneringsinspanning een bedrijf moet leveren om lozing van een stof te beperken. De zogenaamde waterbezwaarlijkheid, op basis van biologische afbreekbaarheid,

Vindt u de Exceltool niet zo eenvoudig? Dan is Rob Schoon, 033 - 422 13 59, rs@kwa.nl, de aangewezen adviseur om u verder te helpen.

VOORKOM BRAND, ONDERHOUD UW SPRINKLERINSTALLATIE!

In Den Haag scheurde in 2014 een sprinklertank open, waarbij een grote hoeveelheid water vrijkwam. Corrosie speelde een belangrijke rol. Onderdelen van de sprinklertank, zoals coatings (bitumen, zink), liners, appendages en antivortexplaten hebben een maximale levensduur. Afhankelijk van het fabricaat en de uitvoering van een sprinklertank, is na een aantal jaren groot onderhoud noodzakelijk om deze in nominale staat te houden.

Met ingang van 1 juli 2016 is volgens het TB67B een aanpassing van kracht, met betrekking tot het inspecteren en onderhouden van watertanks ten behoeve van sprinklersystemen. Wat houdt deze TB67B in? Hoe weet u welke controlefrequentie voor welke sprinklerinstallatie geldt? Wat moet u nu doen met uw sprinklertank? Onze expert Mascha van Hofweegen, 033 - 422 13 56, mvh@kwa.nl, vertelt u er alles over.

ETS-EMISSIEHANDEL FUNCTIONEERT NIET

In 2018 wordt de marktstabiliteitsreserve ingesteld. Door deze instelling hoopt de Europese Commissie dat de emissieprijs in de EU ETS hoger wordt en het overschot aan emissierechten afneemt. De opname van emissierechten in de reserve treedt met ingang van 1 januari 2019 in werking.

Daarnaast zijn op Europees niveau de besprekingen gestart betreffende toekomstige hervormingen van de

EU ETS na 2020. Zo is er een voorstel om vanaf 2024 jaarlijks overtollige rechten uit de marktstabiliteitsreserve te vernietigen en om het ETS-plafond vanaf 2021 jaarlijks te laten dalen.

Heeft u al een strategie om op de toekomstige ontwikkelingen in te spelen? Zo niet, dan helpt onze adviseur Bart Simons, 033 - 422 13 40, bs@kwa.nl, u daar graag bij.

LANDELIJK ASBEST VOLGSYSTEEM (LAVS) VOLGT U HET NOG?

Het LAVS is een webapplicatie die asbestgegevens bijhoudt van elke fase in de asbestverwijderingsketen: vanaf inventarisatie tot aan de stort. De Rijksoverheid heeft het LAVS in het leven geroepen om de transparantie en veiligheid binnen de asbestsector te vergroten, om het doorlopen van wettelijke procedures te vergemakkelijken en tot slot om de administratieve lasten te beperken.

De eerste ervaringen met het LAVS leren dat het bedrijven nu nog (extra) tijd kost om met de webapplicatie te werken. Belangrijk is nu de keuze hoe verder met deze applicatie om te gaan: zelf doen of uitbesteden.

Hoe kunt u uw administratieve last verlichten? Asbest-specialist Marcel Hilwig, 033 - 422 13 22, hl@kwa.nl, laat u dat graag zien.

VERSTERK 'EENVOUDIG' UW ARBODIENSTVERLENING

Per 1 juli 2017 wordt de huidige arbodienstverlening versterkt. De Arbeidsomstandighedenwet wordt gewijzigd om te regelen dat er een contract moet zijn tussen de arbodienstverlener en de werkgever. Daarin staat bijvoorbeeld expliciet vermeld dat de werkgever zich door een arbodienstverlener moet laten ondersteunen bij het opstellen en toetsen van de Risico-inventarisatie en -Evaluatie (RI&E) en het aanbieden van (periodiek) arbeidsgezondheidskundig onderzoek.

Heeft u al in beeld wat u moet doen om de arbodienstverlening te versterken? Onze (gecertificeerde) hoger veiligheidskundigen en een arbeidshygiënist helpen u bij het opstellen en toetsen van de verplichte RI&E. Neem contact op met Jildou de Jong, 033 - 422 13 64, jjo@kwa.nl.

GEBR(I)EFD!

Het voldoen aan de stand der techniek wordt een steeds belangrijker onderdeel van de kaders die aan bedrijven worden gesteld. Ook als deze technieken niet kosteneffectief zijn. De EU is bezig een aantal BREF's (Best Available Techniques Reference documents) te herzien. Zo zijn de eindconcepten van de BREF Large Volume Organic Chemical Industry en de BREF Large Combustion Plants nagenoeg gereed en is het eerste concept van de BREF Food, Drink and Milk Industries voor beoordeling voorgelegd.

Voldoet u aan BBT? Check **Makeonline** om inzicht te krijgen in de laatste ontwikkelingen. Of neem contact op met Jan-Carel Nieuwland, 033 - 422 13 92, jcn@kwa.nl, voor meer informatie.

Bent u in de PAS?

Indien uw bedrijf stikstof uitstoot naar de lucht en in de buurt ligt van een Natura 2000-gebied, kan het zijn dat u een vergunning op grond van de Wet natuurbescherming nodig heeft. Deze wet trad op 1 januari 2017 in werking. De Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) maakt onderdeel uit van deze wetgeving.

Recent is de AERIUS Monitor geactualiseerd, waardoor nieuwe depositiecijfers beschikbaar zijn. De AERIUS Monitor geeft op hectareniveau inzicht in de stikstofdepositie in Natura 2000-gebieden voor de situatie in 2014, 2020 en 2030.

Overschrijdt u wel of niet de stikstofdepositiegrenswaarde? Rob Trenning, 033 - 422 13 75, rtr@kwa.nl, helpt u dit inzichtelijk maken.

ALLE KANTOREN EEN LABEL!

Vanaf 1 januari 2023 moeten alle kantoren een zogenaamd C-label, een energielabel met een energie-index (EI) van 1,3 of beter, hebben. Dit staat in een voorgestelde wijziging van het Bouwbesluit 2012.

Indien er maatregelen nodig zijn om het energielabel C te verkrijgen, is het van belang om vast te stellen welke terugverdientijd deze maatregelen moeten hebben (10 jaar

of korter). Voor type A- en B-bedrijven uit het Activiteitenbesluit Milieubeheer betekent dit een aanscherping.

Wilt u weten of uw gebouwen aan de labelverplichting moeten voldoen, uw strategie bepalen ten aanzien van de labelverplichting en de meest effectieve maatregelen nemen? Neem contact op met Wobbe van den Kieboom, 033 - 422 13 42, wki@kwa.nl.

NIET-FINANCIËLE GEGEVENS OPENBAAR

Veel bedrijven hebben de verplichting hun financiële cijfers openbaar te maken. Voor een aantal bedrijven wordt dit ook verplicht voor informatie over duurzaamheid (sociale en milieufactoren). Dit moet het vertrouwen van investeerders en consumenten vergroten en ook bijdragen aan een duurzame wereldeconomie.

Deze verplichting komt uit Europa en geldt op dit moment voor een kleine groep bedrijven, zoals beursvennootschappen, banken en verzekeraars. De verplichting gaat voor meer bedrijven gelden.

Hoe anticipeert u op deze verandering? Wat denken uw concullega's hierover? Dit onderwerp en andere kwesties komen aan bod in de Werkgroep Duurzaamheid (onderdeel van de KAM contactgroep). Amy Keverling Buisman, 033 - 422 13 31, akb@kwa.nl, kan u hier alles over vertellen. En vergeet niet te kijken op www.kamcontact.nl.

OMGEVINGSWET 1 JANUARI 2019?

In april 2016 werd de Omgevingswet, de wet die al het omgevingsrecht (zoals de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht en de Wet milieubeheer) bundelt in één wet, bekendgemaakt.

Vorig najaar hebben de vier onderliggende besluiten (Omgevingsbesluit, Besluit activiteitenleefomgeving, Besluit bouwwerken leefomgeving, Besluit kwaliteit leefomgeving) ter consultatie gelegen. Begin dit jaar heeft de Invoeringswet ter consultatie gelegen. Het streven is om

voornoemde wet en besluiten voor deze zomer bij de Raad van State te hebben.

Daarnaast zijn er worden diverse aanvullingswetten (betreffende bodem, geluid, grondeigendom en natuur) aangeboden aan de Raad van State.

Bent u op de hoogte van de laatste ontwikkelingen van de Omgevingswet? Neem deel aan een van onze informatiebijeenkomsten in oktober 2017, of neem contact op met Marlies Huijbers, 033 - 422 13 76, mhu@kwa.nl.

Wilt u structureel van alle relevante wijzigingen op de hoogte blijven, met een praktische vertaling naar uw bedrijfs situatie? **Makeonline** wet- en regelgeving helpt u hierbij. Meer dan 200 klanten gingen u al voor! Wilt u een demonstratie? Neem contact op met Jan-Carel Nieuwland, 033 - 422 13 92, jcn@kwa.nl.

Luuk Schoo
Adviseur Arbo/Veiligheid
- HVK en IVK
- KAM-management
- Veiligheid en security management
Vorige werkgever:
OutSmart BV

Rodin Bokhorst
Adviseur Arbo/Veiligheid
- IVK
- Risico-inventarisatie
- Veiligheid offshore en gas
Vorige werkgever:
Bureau Veritas

Vertrokken
Jorick van Gemert, adviseur
Rob Arzoni, senior adviseur

Energieprijzen 2018 - 2019

Feiten achteraf

De energieprijzen zijn onderhevig aan marktomstandigheden. De laatste tijd is de volatiliteit van de spotprijzen en de termijnrijzen toegenomen. De reden is de toename in het opgesteld vermogen van duurzame opwekking, wind en zon.

Als het hard waait en de zon schijnt, zien we lage prijzen in de markt en hoge prijzen als

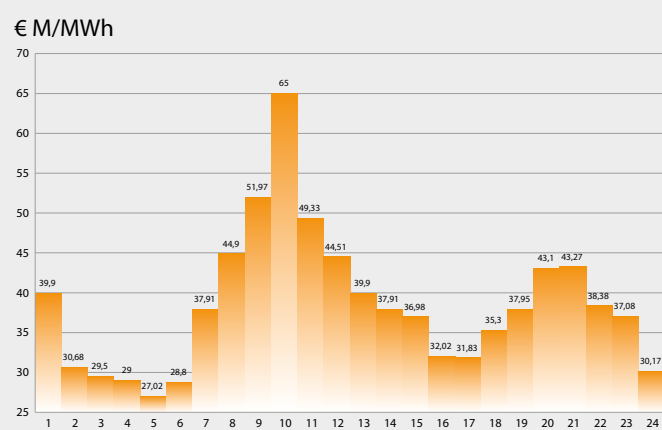
het koud is, zonder zon en wind. In de grafiek is te zien hoe uurprijzen op de spotmarkt APX op zo'n dag uiteenlopen. Uw prijs wordt hierdoor beïnvloed, onafhankelijk hoe u inkoop. Het is dan ook belangrijk om uw verbruiksprofiel te kennen: in het kader van compliance is het immers van belang de voorwaarden van uw contract af te stemmen op uw prognose van het

energieverbruik. Uw energiekosten hangen af van de energieprijzen maal het verbruik. KWA heeft kennis van en ervaring met het afsluiten van energiecontracten en biedt ondersteuning bij het realiseren van besparingen.

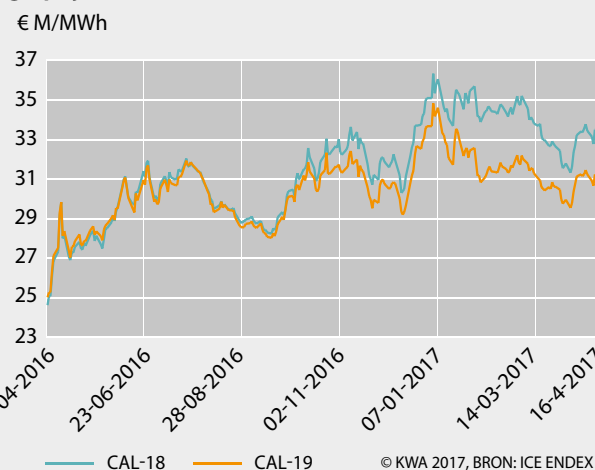
Ruud van Kolfschooten
033 - 422 13 43, rvk@kwa.nl

info

APX 11 april 2017 prijs per uur

Energieprijzen baseload (elektriciteit)

Wij zoeken nieuwe collega's

Zowel ervaren als beginnende adviseurs op het gebied van **milieu, veiligheid, asbest, KAM-management, energie- en procestechiek.**

Ben je goed in je vak, ben je een echte adviseur met gevoel voor je klanten en wil je je blijven ontwikkelen?

Neem contact op met Marga Steenbeek,
033 - 422 13 08,
mst@kwa.nl

Voor onze vacatures kijkt u op www.kwa.nl

BIJEENKOMSTEN 2017

KWA verzorgt regelmatig informatiemiddagen en cursussen op actuele thema's.

Kijk voor een volledig overzicht op www.kwa.nl/bijeenkomsten.

JUNI 2017	Thema	OKTOBER 2017	Thema
27 juni - Amersfoort	Energiezorg	5 okt. - Amersfoort / 11 okt. - Rotterdam	Asbest in de industrie
SEPTEMBER 2017		14 + 28 okt. - Utrecht	ISO 45001: Arbomanagement in de praktijk i.s.m. de NEN
14 sept. - Amersfoort	PGS 15	NOVEMBER 2017	
19 sept. - Amersfoort / 25 sept. - Rotterdam	Eenvoudig voldoen aan het Activiteitenbesluit milieubeheer	2 nov. - Amersfoort	Energiecoördinator in productiebedrijven
20 sept. - Amersfoort / 21 sept. - Rotterdam	Explosieveiligheid: wanneer ben ik in compliance?	7 nov. - Rotterdam / 9 nov. - Amersfoort	Compliance en Makeonline
21 sept. + 5 okt. - Rosmalen	ISO 45001: Arbomanagement in de praktijk i.s.m. de NEN	16 + 23 nov. - Amersfoort	Milieucoördinator (voor de milieucoördinator met 1 à 2 jaar ervaring)
26 sept. - Amersfoort / 2 okt. - Rotterdam	Veiligheidscultuur	21 nov. - Amersfoort / 28 nov. - Rotterdam	Corrosie in installaties
OKTOBER 2017		30 nov. - Amersfoort	Bodem voor opdrachtgevers
2 okt. - Rotterdam	Veiligheidscultuur		
2 okt. - Amersfoort / 12 okt. - Rotterdam	Omgevingswet		
3 okt. - Rotterdam / 9 okt. - Amersfoort	Contractor management		

Onze eigen specialisten verzorgen deze bijeenkomsten, ook op aanvraag en/of incompany. Alle onderwerpen zijn mogelijk.

Colofon

KWAdrant is een uitgave van KWA Bedrijfsadviseurs B.V.

Redactie: Marlies Huijbers, Robin Sinke, Rob Schoon, Marga Steenbeek, Loek Kusiak
Ontwerp & Productie: CXN bureau voor onderscheidende communicatie - Amersfoort
Druk: Klomp - Amersfoort
Fotografie: CXN, relaties en eigen medewerkers

KWA Bedrijfsadviseurs B.V.
Regentesselaan 2
Postbus 1526, 3800 BM Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 13 00
E-mail: desk@kwa.nl

www.kwa.nl

Overname artikelen met bronvermelding toegestaan.

KWA faciliteert diverse platforms met als doel netwerken en kennisuitwisseling op diverse vakgebieden.

KAM
contactgroep

www.kamcontact.nl

De KAM contactgroep is een netwerkgroep voor KAM-functionarissen, die al meer dan 10 jaar door KWA Bedrijfsadviseurs wordt gefaciliteerd.

Wilt u kennismaken met of deelnemen aan de KAM contactgroep? Kijk op www.kamcontact.nl voor meer informatie.

Brzo
werkgroep
www.brzowerkgroep.nl

PWGP
productiewerkgroep
procesindustrie
www.pwgp.nl

KWA kiest voor duurzamere oplossingen in drukwerk. Deze brochure is geproduceerd op FSC gecertificeerd papier, met minimaal snijverlies en draagt hiermee bij aan de bescherming van bossen wereldwijd.